

Доповідь
«Розвиток основних аспектів діяльності еколого-натуралістичних
навчальних закладів в 2010/2011 навчальному році»

на педагогічній раді Національного еколого-натуралістичного центру
учнівської молоді Міністерства освіти і науки України

22 червня 2010 року позашкільна освіта України відзначила визначну подію – Закону України “Про позашкільну освіту” виповнилося 10 років.

Відтоді визначено і законодавчо закріплено державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, а також організаційні, освітні та виховні засади.

За цей час в Україні збережена й розвивається загальнодоступна система позашкільної еколого-натуралістичної освіти, функціонують центри еколого-натуралістичної творчості, станції юних натуралістів, дитячі парки. Відбулись важливі зміни в програмно-методичному забезпеченні, частково модернізована матеріально-технічна база, створені умови для підготовки кадрів нової генерації в класичних та педагогічних університетах. Базова загальна та позашкільна освіта стають рівноправними партнерами в процесі становлення особистості. За 10 років піросло і охоплено позашкільною освітою нове покоління дітей. Позашкільна освіта активно продовжує розвиватися.

Подальші перспективи розвитку системи широко дискутуються та пов’язуються з розвитком інноваційної економіки. Ідеї педагогічної спільноти знайшли відображення в Концепції Державної цільової програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року. Удосконалюється нормативно-правове забезпечення. Наказом МОН України від 11.03.2010р. №202 затверджені Примірні Типові штатні нормативи позашкільного навчального закладів державної та комунальної форми власності системи МОН України.

Це створює умови для поступового переходу центрів еколого-натуралістичної творчості в режим збалансованого розвитку. Збалансований характер розвитку освіти передбачає неперервне удосконалення якості навчально-виховного процесу, визначення стратегічних й тактичних завдань розвитку, які потрібно розглядати як норму щоденної діяльності позашкільного навчального закладу.

Все це, в свою чергу, зумовило визначення стратегічних пріоритетів діяльності еколого-натуралістичних навчальних закладів в 2010/2011н/р.

Управлінська діяльність

Основою для пошуку нових педагогічних рішень слугуватиме **модель організаційної структури управління центром еколого-натуралістичної творчості** (додаток 1). Вона ґрунтується на кращих традиціях вітчизняної та зарубіжної педагогіки, педагогічної культури, на кадровій політиці, в основі якої увага до педагога, допомога в його професійній самоосвіті, реалізації творчих педагогічних ідей.

Основними принципами системи управління центром еколого-натуралістичної творчості є такі:

- демократизація: децентралізація, розподіл прав, повноважень та відповідальності між усіма учасниками управління;
- гуманізація: корекція адміністрацією функціонала, щодо забезпечення прав і можливостей на задоволення культурно-освітніх потреб у зв'язку з індивідуальними особливостями;
- диференціація: передбачає мобільність та розвиток багаторівневості, багатопрофільності управлінської системи;
- відкритість системи для будь-якого потенційно зацікавленого учасника педагогічного процесу.

Як пріоритетний орієнтир для управління освітнім процесом в умовах сьогодення обрана особистісно орієнтована парадигма. На особистісно-орієнтованій основі побудоване організаційне, психологічне та методичне забезпечення. Управлінська діяльність в позашкільній освіті змінюється також під впливом соціально-політичних процесів у суспільстві, потреб і запитів дітей та їх батьків.

Запропонована модель включає в себе всі основні етапи управління, у тому числі планування, прогнозування, виконавську й корекційну діяльність, підведення підсумків діяльності. Таким чином **Модель управління** діяльністю центру еколого-натуралістичної творчості включає наступні елементи:

- мета і завдання закладу;
- рівні управління;

- сукупний суб'єкт діяльності кожного рівня управління;
- взаємозв'язок рівнів управління;
- кінцевий результат діяльності закладу.

Основа моделі управління в центрі складають взаємопов'язані рівні усіх учасників управлінського процесу:

- директор;
- заступник(и);
- керівники структурних підрозділів;
- органи учнівського самоврядування.

Структура таких взаємин:

Центр еколого-натуралістичної творчості – зовнішнє середовище – адміністрація – педагоги – батьки – учень, вихованець, слухач. Саме така структура дозволяє осмислити стратегію розвитку закладу, своєчасно знайти найбільш оптимальні для управління «точки росту». Ефективна реалізація сучасної моделі управління позашкільної освіти передбачає активність та конструктивність **громадської участі** в управлінні та контролі якості позашкільної освіти (опікунські та управлінські ради).

Результатом пошуку оптимального рішення управлінської діяльності стає узгодженість та чітке планування організації роботи закладу. Це має стати справою всього колективу. В розробленні планів беруть участь і вихованці й педагоги, долучаючись до загальної справи, усвідомлюючи свою місію в загальному творчому процесі, зосереджуючи увагу на головних завданнях.

За таких умов суттєво має змінитися характер **контролю**. Контроль «зверху» частково переходить в режим «самоконтролю». У цьому полягає позитивна тенденція росту культури колективного управління розвитком закладу. До того ж, це тенденція, яка послідовно веде до режиму збалансованого розвитку.

Таке бачення функцій управління реалізується за таких **організаційно – педагогічних умов**:

- наявність концепції;

- реалізація постійно оновлювальної програми розвитку закладу, як соціально відкритої педагогічної системи;
- наявність концепції діяльності психологічної служби;
- наявність моделі виховної системи;
- наявність навчальних програм і технологій;
- оволодіння керівниками структурних підрозділів технологією моделювання навчально-виховного процесу як системи, орієнтованої на творчий розвиток особистості учня і педагога;
- оволодіння педагогічним колективом компетенціями систематичної роботи в режимі збалансованого розвитку;
- утвердження престижності інноваційної та дослідно-експериментальної діяльності в колективі;
- організація системно-цільової взаємодії науково-методичної та психолого-педагогічної служб;
- створення системи учнівського самоврядування;
- розширення спектру альтернативних освітніх послуг, які б забезпечували вибір творчих видів діяльності;
- наявність навчально-матеріальної бази для організації оптимального, високоефективного освітнього середовища та виховного простору;
- управління мотиваційними процесами; моральне та матеріальне заохочення.

В оптимізації педагогічного управління важливу роль відіграє **маркетингова служба**, яка включає: сектор маркетингових досліджень, сектор по плануванню асортименту освітніх послуг, сектор по рекламі та зв'язку з громадськістю. Модель оптимізації педагогічного управління позашкільним навчальним закладом в умовах маркетингової служби, ґрунтується на цілісності, завершеності, узгодженості, взаємообумовленості та взаємопідпорядкуванні складових її аспектів й інтегрує взаємопов'язані модулі: орієнтаційний (ціль, підходи, принципи); організаційний (етапи, компоненти, зміст, методи, умови); результативний (критерії, результат) й забезпечує доцільний розвиток всієї системи діяльності.

Дослідження з маркетингу, які проводяться в Україні, в основному, стосуються освітніх послуг в сфері вищої освіти. Аналіз досвіду практичної діяльності з вивчення інтересів та потреб дітей показує готовність центрів еколого-натуралістичної творчості до застосування освітнього маркетингу в своїх закладах та виявив низку загальних позицій, які підтверджують актуальність маркетингової діяльності. Маркетингова служба успішно працює в закладах додаткової освіти Російської Федерації і є рівноцінним структурним підрозділом поряд з організаційно-масовим та методичним відділами. Створення маркетингової служби дозволить позашкільному навчальному закладу повною мірою користуватися усіма маркетинговими інструментами, забезпечити доцільний розвиток всієї системи діяльності відповідно до визначеної мети.

Така організаційна структура здійснюватиме маркетингову підтримку діяльності закладу, спрямовану на підвищення якості навчального процесу.

Першим кроком для досягнення мети є визначення організаційно-педагогічних умов реалізації змісту маркетингової діяльності.

Такими умовами є:

- вивчення й аналіз середовища, що оточує позашкільний навчальний заклад, визначення реальних можливостей закладу, створення банку даних споживачів;
- удосконалення змісту освітнього процесу у відповідності з диференційованими запитами дітей та батьків;
- ріст професійної майстерності педагогів, формування їхньої методичної та маркетингової компетентності.

Зміст маркетингової діяльності втілений у визначенні функцій маркетингу. Виходячи з організаційно-педагогічних умов, визначено такі функції маркетингу позашкільного навчального закладу: *дослідницько-аналітичну, організаційно-освітню, перспективно-формуєчу, управлінсько-корекційну*. Та все ж головна функція маркетингу - організація комплексної діяльності з виробництва й реалізації освітніх послуг з урахуванням морально застарілих й просування на ринок інноваційних освітніх послуг.

Назагал, система управління буде ефективною, якщо вона спрямована на поліпшення роботи з дітьми, забезпечуватиме умови для творчого розвитку особистості, адаптацію вихованців до життя в суспільстві, зміцнення їхнього здоров'я, професійне самовизначення, формування загальної культури.

Діяльність структурних підрозділів.

Управління освітнім процесом здійснюється через роботу структурних підрозділів. Таким чином ефективніше здійснюється взаємозв'язок з педагогами, створюється творче середовище, здатне забезпечити особистісний саморозвиток педагога і формування його активної педагогічної позиції. Відповідно до Переліку обов'язкової ділової документації позашкільного навчального закладу (Додаток до листа МОН України від 29.01.2009 р. №1/9-67) сформована примірна **номенклатура справ структурного підрозділу центру еколого-натуралістичної творчості:**

- Положення про структурний підрозділ
- Посадові інструкції працівників
- Копії наказів та розпоряджень, що стосуються діяльності підрозділу
- Навчальні програми
- Річний план роботи
- Перспективний план роботи
- Виробничий план
- Календарний план роботи
- План роботи на канікули
- Річний звіт роботи
- Положення(умови проведення) конкурсів, фестивалів, зльотів, змагань, виставок, конференцій тощо
- Накази про підсумки участі в конкурсах, фестивалях, зльотах, змаганнях, виставках, конференціях тощо
- Аналітичний звіт про участь (проведення) в конкурсах, фестивалях, зльотах, змаганнях, виставках, конференціях тощо.
- Матеріали з досвіду роботи, аналіз профільної діяльності
- Аналітичні доповідні за матеріалами виїздів

- Методичні та інформаційно-рекламні матеріали на допомогу позашкільним навчальним закладам
- Угоди про співпрацю
- Тематика та методика проведення дослідницької роботи
- План роботи на навчально-дослідній земельній ділянці (теплиці, зоолого-тваринницькій базі)
- План роботи на
- Польовий журнал
- Щоденники дослідницької роботи
- Лабораторний журнал
- Інструкції з техніки безпеки.
- Журнал обліку реєстрації інструктажу на робочому місці.
- Номенклатура справ відділу (лабораторії).
- Відомості про учнів, вихованців, слухачів.
- Розклад занять.
- Відомості про комплектування творчих учнівських об'єднань, місце занять.
- Відомості про наповнюваність творчих учнівських об'єднань.
- Матеріали педагогічного моніторингу
- Журнал обліку занять.
- Матеріали про роботу з сім'єю.

Науково-методичне забезпечення

Одним з пріоритетних напрямків управління освітнім процесом є науково-методичне забезпечення освітнього процесу. Аналіз педагогічної практики дозволив сформулювати принципи побудови моделі методичного супроводу інноваційної діяльності центру еколого-натуралістичної творчості: комплексності, оптимальності, інформативності, соціалізації, педагогічної самооцінки, індивідуалізації педагогічного процесу. Така модель включає: змістовий блок (забезпечення формування методологічної культури педагогів, удосконалення методичних та дидактичних умінь, розвиток дослідницької культури та проектувальних умінь); технологічний блок (методології та

інструментарію). До функцій методичного супроводу інноваційної діяльності належать: прогностична, контрольнo-діагностична, технологічна, регулятивно - корекційна, інформаційна.

Успішна реалізація моделі можлива за таких умов: психолого-педагогічних (наявність стратегії розвитку закладу, формування мотивації та стимулювання інноваційної діяльності педагогів, демократичний стиль керівництва); організаційно-педагогічних (ресурсне забезпечення інноваційної діяльності (нормативно-правове, інформаційне, науково-методичне, кадрове, матеріально-технічне, організаційне).

Освітній простір центру еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді

Освітній простір центру еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді - спеціально організоване інтегративне середовище суб'єктів освітнього процесу, яка надає різноманітні варіанти та вибір оптимальної траєкторії розвитку особистості вихованця, відповідно до його індивідуальних особливостей та потреб.

Оснoву розробленої моделі в парадигмі особистісно-зорієнтованої освіти складають програмно-методичний супровід, різнорівневе навчання, гуманістичні принципи, умови, комплекс технологій, які спрямовані на розвиток й виховання людини культури.

Цілеспрямований процес виховання і навчання забезпечується реалізацією різнорівневих програм, які відповідають соціальному замовленню. У 2010-2011 н/р. керівники творчих учнівських об'єднань продовжуватимуть апробацію програм, розроблених на засадах **компетентнісного підходу**. Акценти зміщуються на практичні навички, на здатність застосовувати знання, реалізовувати власні проекти. Мова йде про оволодіння учнями уміннями комунікації, аналізу, розуміння, прийняття рішень. За такого підходу суттєво змінюється роль та завдання творчих учнівських об'єднань. Набуває актуальності проблема підвищення внеску позашкільної освіти в інноваційні

процеси. Зростає значущість програм з елементами технологій. Акцент зміщується на проведення дослідницької роботи, проведення моніторингових досліджень, висування й перевірку гіпотез, розв'язання аналітичних та проектних задач. Це вимагає впровадження нових педагогічних технологій, засобів навчання, використання інформаційно-комунікаційних технологій, посилюючи при цьому комплекс заходів по створенню здоров'язберігаючого середовища, формуванню культури здорового способу життя.

Все більшої актуальності набуває включення питань **освіти збалансованого розвитку** до змісту навчальних програм, їх відображення в тексті окремих тем і розділів програм. В системі дидактичного забезпечення **реалізації стратегії освіти задля збалансованого розвитку** суттєвою допомогою для педагогів є видання «Зеленого пакету». Актуальну інформацію про діяльність із впровадження "Зеленого пакету" можна отримати на сайті www.greenpack.in.ua

Організація навчально-виховного процесу в гуртках, творчих учнівських об'єднаннях здійснюється за передбаченим Законом «Про позашкільну освіту» трьома рівнями навчання і виховання: початковим, основним, вищим.

Практика багата різними прикладами інновацій щодо формоутворення творчих учнівських об'єднань. Наявна строкатість і розмаїття назв, що діють в структурі закладів позашкільної освіти, відображає все те ж прагнення педагогів і дітей до свого індивідуального самовизначення, яке часто проходить тільки на поверхневому рівні зовнішнього формулювання. При цьому нерідко виникає пряма невідповідність між організацією діяльності, змістом і технологіями, результатами освіти з формою об'єднання. Подібна ситуація не тільки дезорієнтує діяльність дітей і педагога, а й дискредитує саму практику позашкільної освіти дітей в закладі.

Проектування системи роботи з творчим об'єднанням не може не спиратися на усвідомлений вибір адекватної форми освітнього об'єднання. Точне визначення організаційної форми значно полегшує весь подальший процес педагогічного проектування.

Гурток - традиційна форма добровільного об'єднання дітей в системі позашкільної освіти, що розширює і поглиблює предметні знання, залучає дітей до різноманітних соціокультурних видів діяльності, розширює комунікативний досвід.

Клуб - об'єднання дітей та підлітків на основі спільних інтересів, прагнення до спілкування, спільного проведення дозвілля і відпочинку.

Майстерня - форма творчого учнівського об'єднання, змістом діяльності якої є певний вид прикладної творчості, ремесла, мистецтва та орієнтована на досягнення рівня майстерності в освоєнні певного виду діяльності чи спеціальних технологій.

Студія - творчий колектив з певного виду діяльності, об'єднаний спільними завданнями, єдиними цінностями спільної діяльності, емоційним характером міжособистісних взаємин.

Театр - творчий колектив, де поділ праці, ролей, видів діяльності визначається індивідуальними здібностями і єдиним прагненням домогтися успіху у виконанні складної спільної художньої дії на сцені. Театр - об'єднання, яке може організовувати свою діяльність в комплексі найрізноманітніших форм, видів зайнятості, методів розвитку творчого потенціалу особистості та його актуалізації. Наприклад, «Екологічний театр».

Школа - форма освітнього об'єднання, яка поєднує в собі вивчення декількох взаємопов'язаних предметів або поглиблене вивчення одного профілю із стійкою ступеневою системою навчання.

Освітня діяльність здійснюється за напрямками: **біологічний, екологічний, сільськогосподарський, декоративно-ужиткового мистецтва.** Структурні підрозділи створюються відповідно до п.2.32 Наказу МОН України від 11.03.2010р. При біологічному відділі організовується робота творчих учнівських об'єднань «Юні генетики-селекціонери», «Юні фізіологи рослин», «Юні знавці лікарських рослин», «Юні біохіміки», «Експериментальна мікробіологія», «Біоіндикація», «Екологічна біохімія», «Основи біології», «Основи здоров'я», «Юні валеологи», «Біологія людини», «Фізіологія людини та тварин», «Біоетика», «Юні біоніки», «Юні генетики», «Юні ботаніки», «Юні зоологи», «Юні орнітологи», «Юні ентомологи», «Юні цитологи», «Юні

психологи», «Юні гідробіологи», «Юні кінологи», «Юні акваріумісти», інформатики тощо.

При відділі екології організується робота творчих учнівських об'єднань «Юні екологи», «Юні друзі природи», «Юні фенологи», «Екологічна етика», «Екологічне краєзнавство», «Екологічне право», «Екологічна журналістика», «Художники-анімалісти», «Екодизайн», «Екотеатр», «Фотонатуралісти» тощо. Творчі об'єднання з декоративно-ужиткового мистецтва («Лозоплетіння», «Українська вишивка», «Гончарство», «Кераміка», «Дереворит», «Петриківський розпис», «Писанкарство», тощо організуються при відділі екології. Виходячи з матеріально-технічної бази закладу та кількості учнівських об'єднань з декоративно-ужиткового мистецтва, можливе створення окремого структурного підрозділу.

При сільськогосподарському відділі організується робота творчих учнівських об'єднань «Любителі домашніх тварин», «Юні натуралісти», «Юні рослинники», «Юні виноградарі», «Юні кролівники», «Юні бджолярі», «Юні фермери», «Юні мікологи», «Юні картоплярі», «Юні овочівники», «Юні агрохіміки», «Шовківництво», «Птахівництво», «Конярство», «Садівництво», «Екологічне землеробство», «Юні лісівники-дендрологи», «Юні лісівники», «Юні квітникарі», «Знавці сукулентних рослин», «Основи ландшафтного дизайну», «Флористика», «Фітодизайн», «Традиційне кулінарне мистецтво та оздоровче харчування», «Декоративне птахівництво», заочна аграрна школа, школа фермерів, трудові об'єднання тощо.

При **методичному відділі** організується робота творчих учнівських об'єднань відповідно до фаху працюючих методистів.

При **організаційно-масовому відділі** організується робота органів учнівського самоврядування, екологічної агітбригади, дитячого екологічного парламенту, школа лідерів а також НТУ, МАН, ЗБШ тощо.

Навчально-виховний процес в позашкільному навчальному закладі передбачає впровадження сучасних педагогічних технологій: ігрових, проблемного та проектного навчання, розвивального навчання, кейс-технологій, інформаційних тощо. Доцільним щодо розвитку творчого потенціалу вихованців позашкільних навчальних закладів є впровадження

методик ТРВЗ, КАРУС, технологій, спрямованих на розвиток творчих якостей особистості І.П.Волкова тощо.

Центри еколого-натуралістичної творчості й надалі продовжуватимуть інтенсивно взаємодіяти з глобальною сферою освіти щодо пошуку й використання кращих **міжнародних розробок в сфері технологій та змісту освіти**, здобутків неформальної екологічної освіти, залучення до участі в реалізації міжнародних освітніх проектів та програм.

Все більшої популярності в закладах освіти набувають методики, розроблені відомим вченим Едвардом де Боно, зокрема: **“Six Thinking Hats”** (“Шість капелюхів мислення”). Сподіваємось, що подані нижче методи будуть застосовані в навчально-виховному процесі центрів еколого-натуралістичної творчості в новому навчальному році.

Метод, за допомогою якого прогноуються наслідки вирішення проблеми, дістав назву **“Consequences and Seguel”** (C and S – наслідки і результат). Метою цього методу є розгляд всіх можливих наслідків рішення або дії з використанням шкали часу, що презентує негайні наслідки (результати дії), короткострокові наслідки (те, що відбудеться відразу за негайними наслідками), середньострокові наслідки (те, що відбудеться, коли проблема вже буде вирішена) і довгострокові наслідки (те, що трапиться набагато пізніше). Такі тимчасові рамки довільні і можуть змінюватись залежно від проблем.

Метод **“Plus Minus Interesting”** (PMI) (плюс, мінус, цікаво). “P” – це “плюс”, тобто хороші аспекти; “M” – це “мінус”, тобто погані аспекти; “I” – це “цікаво”, тобто цікаві аспекти. Метою “PMI” є почергове знаходження позитивних, негативних та цікавих аспектів при постановці та вирішенні проблеми.

Метод **“Consider All Facts”** (CAF) полягає у врахуванні усіх можливих фактів, факторів. Метою “CAF” є складання списку усіх факторів, які необхідно враховувати при вирішенні проблеми, їх детальному аналізу.

Метод **“Other People View”** (OPV – погляд інших людей) передбачає визначення та складання списку людей, яких стосується проблема, поставити себе по черзі на їхнє місце, уявити їхні реальні погляди, думки, а не ті, які на нашу думку їм би варто мати, подивитись на проблему з точки зору свого опонента й намагатись його зрозуміти.

Близьким до методу OPV є метод створення альтернатив – “**Alternatives, Possibilities, Choices**”(АРС – альтернативи, можливості, вибір). Метою цього методу є визначення альтернатив при рішенні проблем та створення чогось нового. Альтернативи можуть бути різного роду: альтернативи сприймання, альтернативні дії, підходи, пояснення, рішення, альтернативний дизайн. АРС можна використовувати на різних стадіях: при визначенні проблеми (пошук альтернативного визначення проблеми, альтернативних причин проблеми, що виникла), при вирішенні проблеми (створення якомога більше способів вирішення проблеми).

Метод випадкової стимуляції “**Random Input**”. Випадкова стимуляція уможлиблюється випадковим словом, подією, предметом, людиною. Викликаючи асоціації, які входять в контакт з асоціаціями проблеми, випадковий стимул, допомагає вирішити цю проблему. Як правило, спочатку рішення з’являється інтуїтивно, а потім логічно обґрунтовується.

Різновидом методу випадкової стимуляції є метод “**Provocative Operation**” (РО) – провокаційна операція. “ПО” – означає: “Те, що слідує за цим словом, пропонується як провокація”. “ПО” – це зовнішній стимул, який сприяє появі нового рішення проблеми завдяки поєднанню асоціацій, які пов’язані з проблемою, з асоціаціями із нової сфери, до якої не належить проблема, що потребує вирішення.

Сучасна педагогічна наука й практика пропонують ефективні **виховні технології**: індивідуального рефлексивного самовиховання, педагогіки успіху, спільного творчого виховання, тьюторської підтримки та супроводу, особистісно орієнтованого виховання (І.Д.Бех), технологія духовного розвитку особистості (Е.О.Помиткін) тощо.

Соціальне партнерство центру еколого-натуралістичної творчості з сім’єю

Соціальне партнерство центру еколого – натуралістичної творчості з сім’єю – важливий фактор підвищення якості виховання та навчання.

В основу побудови системи роботи з сім’єю покладена ідея взаємодії на основі індивідуально – варіативного підходу, який максимально враховує проблеми та потреби конкретних сімей.

Роботу з батьками, розроблення та використання рекомендацій для взаємодії з ними має очолювати психолог позашкільного навчального закладу.

Поряд з традиційними формами роботи з батьками (збори, лекторії, індивідуальні та групові консультації, родинні свята тощо), педагогічні колективи центрів еколого-натуралістичної творчості працюють над пошуком нових ефективних форм роботи. Головним принципом оцінювання ефективності таких форм є орієнтація їх на реальні потреби конкретних батьків, усвідомлення ними високої місії позашкільної освіти в забезпеченні успішної життєвої та професійної кар'єри їхніх дітей.

Основним напрямком пошукової роботи по формуванню у батьків потреби у взаємодії з педагогом, ми визначаємо, передусім, психологічно та методично грамотне інформування про дітей, особливості їхнього особистісного та творчого розвитку.

**Директор НЕНЦ МОНУ,
доктор педагогічних наук,
професор Національного університету
ім. Т. Г. Шевченка**

В. В. Вербицький

Додаток 1.

